

IRODALOMTUDOMÁNYUNK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

I.

S hiába : a vakság már nem magyar,
Nincs magyar glóbus . . .

(Ady)

Minden antimarxista irányzat fegyvertárának kedvelt harceszköze a nacionalizmus. A századforduló idején ennek szellemében nevezték a munkásmozgalom harcosait „hazátlan bitangok”-nak, ennek értelmében nevezte magát a hitleri fasizmus „national-sozializmus”-nak s az újjáéledt revizionizmus is a sovén nacionalizmus vak indulataira számít, amikor a marxizmus-leninizmus ellen izgat, például a nemzeti szocializmusra oly kísértetesen emlékeztető „nemzeti marxizmus” jelszavával.

A nacionalista fertőzet veszélye elsősorban a társadalom-tudományok területét fenyegeti. A természettudományok terén — talán az egy biológiát kivéve — e tudományok sajátos jellege okán, nehezebben hódít teret magának : nemzeti fizikáról, nemzeti elektrokémiáról nehéz lenne a tudományosság látszatával szólni, — ezen területen legfeljebb a tudománytörténetben nyer teret, a felfedezések prioritása kérdésében.

A társadalom-tudományok azonban mindig szabad játékszerei voltak a nacionalista torzításnak, hamisításnak s eszközei a sovíniszta izgatásnak : az imperialista háborúk előkészítése nemcsak a hadianyag gyárat foglalkoztatja, hanem valóságos történettudományi nagyüzemeket hoz létre. A szépirodalom a politikai harcok eszköze lévén (gondoljunk az Ady-üldözés, az Ady közömbösítés és az Ady-kisajátítás három fázisára a két világháború között !), az irodalomtudomány gyakran abban leli feladatát, hogy alkalmas harceszközzé applikálja a hatalom számára az irodalmat (gondoljunk Farkas Gyula hirhedt „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban” című munkájának szerepére az értelmiség fasizálása terén).

A felszabadulás ezen a téren is döntő fordulatot hozott. A szocializmus építésének útjára lépett magyar nép vezető társadalmi osztálya, irányító politikai pártja és állam-szervezete tudatos harcot indított a nacionalista fertőzet kártevése ellen s gyökeresen átalakult gazdasági-társadalmi helyzetünk, művelődési forradalmunk és külpolitikai pozíciónk gyakorlati eredményekkel segíti e harcot. A helyzet lényegesen jobb e tekintetben, mint volt valaha is, mégsem áltathatjuk magunkat azzal, hogy teljesen leszámoltunk a nacionalizmussal : a közelmúlt eseményei megmutatták, hogy milyen könnyű lángralobbantani a nacionalista szenvedélyek hűnyó parazsát.

Hogy az 1945 óta eltelt fél emberöltő nevelőereje milyen nagy volt, azt többek között az is bizonyítja, hogy — illúziók nélkül — bizvást állíthatjuk : nincs olyan irodalomtudósunk, aki tudatosan a nacionalista szenvedélyek szolgálatába állítaná munkásságát s olyan is alig akad, aki ne folytatna tudatos és tervszerű harcot a nacionalista irodalomszemlélet maradványai ellen. Ez az örvendetes tény azonban nem vezethet arra, hogy elaltassuk lelkiismeretünket. Társadalmunkban még virulens a nacionalista fertőzet, Európában új nacionalizmusok kisugárzó központjai alakulnak, ezért kell ügyelnünk arra, hogy munkásságunk, szándékaink ellenére, sőt jószándékunkat megcsúfolva, ne vállalhassék a nacionalizmus táptalajává.

Mert ez a veszély ma is fennáll.

Hadd mutassak rá most három szembeötlő jelenségre.

1. Megújhódott irodalomtudományunk egyik célja az volt, hogy kiküszöbölje a kozmopolita irodalomszemléletnek azokat a maradványait, melyek — mint módszerek — a pozitivisták hatás-kutatás és a szellemtörténeti „korszellem”-értelmezés csökevényeiként éltek, s elhomályosították a gazdasági-társadalmi fejlődés és az irodalmi fejlődés összefüggéseit. Ez a harc szükséges volt, de — utólag rá kellett döbbernünk — nem eléggé átgondoltan folytattuk. Mert a kozmopolita hatás-kurkászásnak, a történelmi-társadalmi valóságtól elrugaszkodó korszellem-kutatásnak egyik jellegzetessége az volt, hogy egyrészt nagy népek kulturális függvényévé alacsonyította a kis népek műveltségét, másrészt közvetlenül kapcsolva be a kis népek fejlődését a nagy világirodalmi áramlatokba, elterelte a figyelmet az egymás mellett élő, egysorsú népek közös fejlődéséről. Azaz: a magyar „bújdosó” le-lemaradozva, elfulva követte a biztosléptű német „vándor”-t e szemlélet szerint, mint annak alárendelt társa, de ugyanakkor, e vándor-bújdosó kapcsolat göggyével nézte le cseh, szlovák, román, szerb stb. társait, — ha egyáltalán tudomást vett róluk.

Egyszerre érezhettük magunkat gyarmatnak és alacsonyabbrendű népek közé beékeltek, mégiscsak „római” provinciának, annak bizonyosságául, hogy a kozmopolitizmus ikertestvére a sovén nacionalizmusnak. Sajnos, amikor megindítottuk a harcot az irodalomtörténeti kozmopolitizmus ellen, nem gondoltunk egy egészséges világirodalmi szemlélet kialakítására, sem arra, hogy ezen belül, a köröttünk élő népek irodalmának tervszerű, rendszeres tanulmányozására irányítsuk a kutatást, azaz, hogy megteremtsük a szocialista összehasonlító irodalomtörténet alapjait. A nagy világirodalmi távlatokat elvesztettük, a reális helyzetképet nem tisztáztuk, irodalomtörténeti munkáink a világirodalomtól sterilizáltak. Így születnek egyre-másra olyan monográfiák, melyek — jószándékú szerzők s gyanútlan olvasók ártatlan együttműködésével — akaratlanul is egy önelvű magyar fejlődés ábrándképét táplálják. A szakkritika pedig, sajnos, rendszerint beéri a helyes elvek regisztrálásával s az eredményt nem tartja szükségesnek behatóan vizsgálni.

2. A felszabadulás után irodalomtudományunk is hozzálátott a polgári irodalomtudomány eredményeinek marxista ártértelezéséhez. Néhány marxista irodalomtörténeti tanulmány frappáns példája (elsősorban Révai József Kölcsey-, Petőfi- és Ady- tanulmányaira gondolok) világossá tette, hogy a történelmi materializmus módszere számos megoldatlan kérdés megoldásához vezet s az irodalomtörténeti kutatások eredményeinek minden eddiginél meggyőzőbb rendszerezését teszi lehetővé, a korszakolás kérdésétől az értékelés kérdéséig. Valójában nem is ártértelezésről, hanem újjá értékelésről szólhatunk, hiszen az első eredmények úgy születtek meg, hogy a marxista irodalomtörténetírás módszerének néhány szempontja alapján kiki a maga szakterületén valósággal rádöbbsen e módszer adta lehetőségekre. Neofita hévvel, a felfedező örömeivel vetette rá kiki magát szakterületére s egyre-másra születtek pusztán a szövegek újszempontrú átvizsgálása alapján új és meggyőző eredmények. Az első eredmények, az indulás sikere valósággal szakadást idézett elő a tegnapi és a ma között, elfordultunk elődeinktől, eredményeiket sommásan elvetettük, vitára sem méltattuk őket. Jólehet az első eredmények helyes irányba terelték irodalomtudományunkat s az a kor, melyben születtek, olyan hőskora a magyar irodalomtudománynak, melyre ma is büszkén gondolhatunk vissza, ma már világosan látjuk, hogy nem egy hibát vétettünk. Ma már nem kell sok szót vesztegetnünk arra, hogy az alap és a felépítmény viszonyát sokszor vulgarizálva értelmeztük, hogy sok jelenséget sematizáltunk, a tartalom prioritásának felismerése háttérbe szorította a tartalom és forma egységének eszméjét s hogy a polgári irodalomtudomány principiumainak elvetésekor irodalomtudományunk számos múltbeli eredményét is elvetettük, a múlt bírálatánál nem disztingváltunk lelkiismeretesen. Ez volt az az idő, amikor egy kalap alá került Beöthy Zsolt Négyesi Lászlóval, Király György Császár Elemérrel, Szerb Antal, Kerecsényi Dezső, Halász Gábor Féja Gézával és Farkas Gyulával. Nem vitatkoztunk nézeteikkel, nem tettük helyükre jó eredményeiket, hanem negligáltuk életművüket. Mikor kiderült ennek a pozíciónak tartahatatlansága, az ellenkező végletbe estünk: nemcsak elismertük elődeink kitűnő eredményeit,

hanem vita és kritika nélkül ismertük el, sőt olyanok is *salvus conductus*-t kaptak, akiket semmiféle kozmetikával sem lehet reakcióból haladó hagyománnyá avatni. Mind a két hiba megbosszulta magát. A meggyőző vita nélkül elhallgatott, mellőzött irodalomtudósok, kritikusok munkáiban a felnövekvő új nemzedék felfedezte az értékeket s olyan glóriát kaptak, melynek fénykörébe hibáikat is bevonták. A kritikátlan elhallgatásnál semmivel sem jobb kritikátlan rehabilitálás pedig igazolta rajongásukat. Ki kell mondanom, hogy a század első négy évtizedének magyar irodalomtudománya osztatlanabb, kritikátlanabb elismerést élvez, mint valaha is a felszabadulás előtt. Ez többek közt azt jelenti, hogy műveik idealista koncepciója s ennek struktív eleme, a nacionalizmus is él és hat. Sőt: éppen a koncepció, éppen a struktív szilárdságú elemek hatnak, mivel ezekhez a szerzőkhöz éppen műveik összefoglaló, rendszerező jellege vonzza azt az ifjúságot, mely máig hiába várja tőlünk — a nem lebecsülendő rész-eredmények után — a magyar irodalom marxista koncepciójú történeti összefoglalását s annál könnyebben engednek e művek vonzásának, mivel például egy Schöppflin Aladár, egy Szerb Antal munkájában a sovén nacionalizmus alpári színvonaltalansága nem riogat.

3. Felszabadulás utáni irodalompolitikánk egy szakasza ludas abban, hogy a népi írók egyébként valóban jelentős mozgalma olyan megkülönböztetett reflektor-fényt kapott a két világháború közötti irodalom történetében. Nem az volt a hiba, hogy a mozgalom jelentőségét olyan megbecsüléssel méltatták, hiszen képviselői közt jelentős írók vannak s olyan eredményeiket tartjuk számon, mint Erdélyi József első nagy lírai alkotókorszakának versei, mint Illyés Gyula *A puszták népe* című műve, mint Darvas József *Egy parasztcsalád története* című munkája, a közelmúlt irodalmának időálló remekei. S ha a mozgalom maga nem is volt forradalmi jellegű, hatása egy időben forradalmasító volt. A hiba ott volt, hogy a népi írók mozgalmanak megkülönböztetett elismerése együtt járt a munkásmozgalom irodalmának mellőzésével, elhallgatásával, melyen a protokoláris méltatások semmit sem változtattak. József Attila életművét persze nem lehetett mellőzni, de fénye magános fénynek látszott, egy magános zseni kivételes találatai lettek művei s korszakos jelentősége, központi helye elhomályosult társtalanná taszítottságában. Ha az irodalmi mozgalmakat valóságos mozgalmi jellegükben ábrázolta volna az irodalomtudomány s rámutatott volna arra, hogyan indult meg 1917—19 között egy kommunista irodalmi mozgalom, ha megmutatta volna ennek kisugárzását (részben a népi írókra!) irodalmunk egész területén, ha József Attila óriás alakja köré odaállítottuk volna azokat az úgynevezett „elfeledett írókat” is, akiknek most keresgéljük elő a por alól műveiket, ha a kommunista emigráció irodalmát tágasabban méreteztük volna akkor a helyzetkép reálisabban alakult volna. A Szabó Dezső-vita, azok a kísérletek, melyek hol Szabó Lőrincel, hol Sárközi Györggyel, de olykor már Kodolányi Jánossal sápasztgatták József Attila vagy Radnóti Miklós nagyságát, világosan megmutatták, mekkora hiba történt. Megint csak nem az volt a hiba, hogy Szabó Lőrinc kivételes tehetségét méltatták, hogy Sárközi György feledhetetlen alakjára fény hullott, — a hiba a célzatban volt és a koncepcióban. Szabó Lőrinc méltatása hamis, ha forradalmi hangú pályakezdését mellőzzük, Sárközi György útjában az az érdekes, hogyan lépett balra a Babits-i koncepciótól s Kodolányi nevét a munkásmozgalom ihletésében születt művei fogják fenntartani. De mindezen túl, a népi írók mozgalmanak központba helyezése egy internacionális proletár-forradalmi koncepciót tólt félre egy paraszt-mozgalmi koncepció érdekében, mely — legnagyobb népi íróink akarata ellenére — tele van sovén, sőt faji ragadványokkal, a 19 utáni ellenforradalmi korszak paraszthimnuszának, a harmincas évek „völkisch” nacionalizmusának fertőzetével.

Azt hiszem, a három felvillantott aspektus világosan megmutatja azt, hogy a nacionalizmus maradványai milyen virtuálisan vannak jelen. De azt is megmutatja, hogy ez a helyzet milyen bonyolult s arra is világot vet, hogy mik a következményei.

Bonyolult azért, mert mint erre igyekeztem rámutatni, ezek a maradványok nem kívülről kerültek a köztudatba s nem ellenséges kezek palántái, hanem természetes és alapjá-

ban helyes fejlődésünk hibái, gyermekbetegségei. Mert helyes volt a kozmopolita, szellem-történeti koncepciók elleni harc, mert indokolt volt az a tendencia, mely kezdetben elfordított minket a közelmúlttól s egy újszellemű kutatási irányba indított el minket, sőt még az is helyes volt, hogy a két világháború közötti irodalomnak azt a szektorát is méltattuk, melynek annyi pozitív indítást köszönhet irodalmunk. Jó intenciók helytelen végrehajtásáról van szó. S erős a gyanum, hogy mikor — felocsudva — szembefordultunk hibáink következményeivel, harcunk azért nem volt eléggé hatásos, mert nem társult a magunk útjának bírálatával, a saját hibáink leleplezésével. Mert igaz ugyan, hogy a népi írók központba helyezését egy személyhez kötött koncepció sugározta, mert igaz ugyan, hogy ennek térhódítása irodalompolitikánk egyik szakasza irányítóihoz fűződik, de mindez a mi fényes segédletünkkel teljes egyetértésünkkel, vagy befelé dohogó ellenkezésünk asszisztenciája mellett történt. Nem volt sem egy olyan irodalomtörténeti koncepció, mely tudományos megalapozottsággal ellentmondott volna ennek, nem folyt olyan következetes tényfeltáró kutatás, mely ennek a koncepciónak szilárd alapot adott volna (a szocialista realizmus magyar útjának irodalomtörténeti feldolgozása csak nemrég vált tervszerű kutatási feladattá), nem volt olyan kritikai élet, mely elvi következetességgel mutatta volna ki a ma irodalmából, hogyan hódítanak teret a tegnap árnyképei, hogyan válik művészi gyakorlattá egy-egy helytelen elgondolás. Ezt az önkritikus munkát pedig többek között azért is el kell végeznünk, hogy tanulságai a holnap hibáinak is gáncsot vessenek.

Erre intenek a kialakult helyzet felismerhető következményei.

Elegendő, ha azúttal csak egyet említek, irodalomtudományi munkásságunk aggasztó provincializmusát. Tessék behatóan tanulmányozni irodalomtörténeti monográfiánkat. Tisztelet a csekélyszámú kivételnek, alig akadunk olyan munkára, mely úgy tudná leírni s jellemezni hőse életművét, hogy az túlmutasson az izolált magyar társadalmi környezetben s szinte egy sincs olyan, mely be tudná állítani hőseit a szűkebb kelet-középeurópai s a tágabb világirodalmi fejlődés nagy áramaiba. Nagyjainkat magyar unikumokként interpretáljuk, ezoterikus nagyságokká ferdítjük őket, valamennyi egy autochton magyar fejlődés eredménye. Valaha meghatott mosollyal olvastuk, hogy Jókai Mór így interpretálta a német olvasóknak Madách Imrét: „Wir ungarn sind stolz auf unserem Madách. . .” Mintha ma sem jutottunk volna túl ezen a naiv büszkeségen. Nem a büszkeséggel, nagyjaink szeretetével van bajom, hanem azzal, hogy ennek a forrása nem nagyjaink reális értékelése, nem a tertium comparationis alkalmazása, hanem a közömbös tájékozatlanság. Csak az van, amit a magyar fejlődés, a belső fejlődés produkál s ez lassan elközömbösíti irodalom-kutatóink szakirodalmi érdeklődését is, — csak az van, ami magyar tárgyról, magyarul szól, kialakul egy olyan tudományosság, melynek sugárköre nem terjed túl a magyar nyelv határán. Ignoti nulla cupido: a látkörrel leszűkül a tudomány probléma-tudata. A provincializmus látköre eltorzítja a kutatók arányérzékét, a rövidlátó magynak látja azt, amihez közelhajol, mert csak azt látja. A provincializmus önhitt nacionalizmust termel. S ez azért akut veszély, mert provincializmusunk hibáit a marxista irodalomtudomány hibájául róják fel, holott éppen a marxizmus módszere tette lehetővé először a kozmopolita veszélytől ment világirodalmi kutatást, a reális összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódást, mert a hasonlítás és párhuzam kutatását a társadalmi fejlődés reális alapjára fundálja, az egyetemes és a speciális között meg tudja mutatni a dialektikus kapcsolatot.

Hadd mondjak itt még egyetlen konkrét példát. Megvizsgáltam szakirodalmunkat abból a szempontból, hogyan foglalkoznak a XIX. század magyar hősi epikájával, a *Zalán futásától* a *Toldi*-ig. Azt kerestem hogyan tudják ezeket a műveket kutatóink beilleszteni az európai irodalom fejlődésbe, hol találják meg az azonosságot és a különbséget a romantika hasonló jellegű világirodalmi alkotásaival. A magyarázatok kizárólag a magyar társadalom belső fejlődéséből, mint egyetlen szempontból indultak ki s így az összefüggések feltárására sor sem került. S míg egyre csüggettebben pásztáztam végig a szaktanulmányok és mono-

gráfiák egész sorát, ott csengtek fülemben Marx levelének sorai, melyeket 1863-ban írt Engelsnek: „Es geht in der Menschengeschichte wie in der Paläontologie. Sachen, die vor der Nase liegen, werden prinzipiell, durch a certain judicial blindness, selbst von den bedeutendsten Köpfen nicht gesehn. Später, wenn die Zelt angebrochen, wundert man sich, dass das Nichtgesehene allüberall noch seine Spuren zeigt. Die erste Reaktion gegen die französische Revolution und das damit verbundene Aufklärertum war natürlich, alles mittelalterig, romantisch zu sehn, doch selbst Leute wie Grimm sind nicht frei davon. Die zweite Reaktion ist — und sie entspricht der sozialistischen Richtung, obgleich jene Gelehrten keine Ahnung haben, dass sie damit zusammenhängen —, über das Mittelalter hinaus in die Urzeit jeden Volks zu sehn. Da sind sie dann überrascht, im Ältesten das Neuste zu finden, und sogar Egalitarians to a degree, wovor Proudhon schaudern würde” (idézi Michail Lifszic: *Karl Marx, Friedrich Engels Über Kunst und Literatur*. Berlin, 1949. 191. l.) Innen a marxista (egyenesen Marx-i) irodalomszemlélet magasáról nézvést semmivel sem kisebb Vörösmarty, vagy Arany érdeme, de helyük is van a világirodalomban s alkotásuk beleillik azon népek romantikus indítású áramába, melyek csak a felvilágosodás bizonyos fokáig jutottak el, de nem a forradalomig.

Azt hiszem, a teendők is derengenek már.

Itt az ideje, hogy fordítsunk egyet a szekér rúdján s kirántsuk a kátyúból. Irodalomelméleti feladatunk az, hogy beható vitákon tisztázzuk a nemzetiség és nemzetköziség helyes viszonyát az irodalom területén. Kutatói feladatunk az, hogy a körülöttünk élő népek irodalmát tervszerű munkával dolgozzuk fel, a társadalmi fejlődés közös történeti alapján, megvetve alapját egy olyan marxista összehasonlító irodalomtörténeti módszernek, mely egyszerre szünteti meg a kozmopolitizmus és a sovén nacionalizmus veszélyét s nyit valóságos perspektívát nemzeti irodalmunk köré a népek hazája-nagyvilág valóságos terepéé. S végül: a részletkutatások jelentőségéről meg nem feledkezve, meg kell alkotnunk egy olyan világ-irodalmi távlatú magyar irodalomtörténeti koncepciót, mely irodalmunkat helyes arányaiban ábrázolja.

(Folytatom)